

DOI: 10.7596/taksad.v6i3.950

Citation: Yılmaz, S. (2017). Din Sosyolojisi Çalışmalarında Alan Araştırması Yapmanın Zorlukları. Journal of History Culture and Art Research, 6(3), 1-31. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i3.950>

Din Sosyolojisi Çalışmalarında Alan Araştırması Yapmanın Zorlukları

The Challenges of Conducting Fieldwork in Sociology of Religion

Selman Yılmaz¹

Abstract

The fieldwork is the most important data collection way for social sciences to analyze the society. However, conducting fieldwork bears physical, psychological, social, political, ethical or religious difficulties. Often a few of them, sometimes all of them may occur during a research. Many young researchers hear these difficulties only superficially and step the field without sufficient knowledge of what they encounter. This study examines the challenges of doing a fieldwork on religion. A significant part of the experienced difficulties constitute subjective judgments. However, experiencing similar difficulties by many researchers convert subjective judgments into objective facts. This study exams 100 M.A. theses and dissertations in the field of sociology of religion, and by basing on them, depicts difficulties of doing fieldwork. The study concludes that many people do not believe confidentiality and anonymity of fieldworks; therefore, they do not want to participate surveys and interviews or even if they participate, they do not reply every question.

Keywords: Fieldwork, Difficulties of conducting fieldwork, Survey, Interview, Observation, Qualitative study.

---

¹ Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. E-mail: selyilmaz@ankara.edu.tr

Öz

Alan araştırmaları, sosyal bilimlerde toplumu analiz etmenin en önemli yapı taşıdır. Ampirik veriler, akademik araştırmalar için oldukça önemli olmakla birlikte elde edilmeleri de bir o kadar zahmetlidir. Bu verilerin toplanması az veya çok fiziksel, psikolojik, sosyal, siyasi, etik veya dini zorluklardan çoğu zaman birkaçını bazen de hepsini barındırır. Birçok genç araştırmacı bu zorlukları yüzeysel olarak duymakta fakat tecrübe etmediği için zorluk derecesini kestiremeden alana inmektedir. Bu çalışma, din konusunda alan araştırması yaparken karşılaşılan zorlukları incelemektedir. Alanda yaşanan zorlukların önemli bir kısmı öznel yargılara dayanmaktadır. Ama benzer tecrübelerin birçok kişi tarafından yaşanması öznel yargıları nesnel gerçeklere çevirmektedir. Araştırmamızda, Din Sosyolojisi alanında yazılmış 100 farklı tez incelenmiş ve bunlar üzerinden alan araştırması sırasında karşılaşılan güçlükler resmedilmiştir. Çalışma, alana yeni giren genç araştırmacılara ışık tutacak ve kendilerini ileride karşılaşacakları zorluklara karşı hazırlayacaktır. Ayrıca alan araştırmalarında etik kodlar önemli bir yer tuttuğu için makalenin teorik kısmında etik kural ve kurulların oluşum tarihi de incelenmiştir. Araştırmamız göstermektedir ki alan araştırmalarında karşılaşılan sorunların birçoğu katılımcının araştırma ve araştırmacıya karşı duyduğu güven probleminden kaynaklanmaktadır. Birçok kişi kimliklerinin gizli kalacağını düşünmemekte ve bu sebeple araştırmaya katılmamakta veya katılsa bile kendince kritik öneme sahip sorulara cevap vermemeyi tercih etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Alan araştırması, Alan araştırması zorlukları, Saha, Gözlem, Mülakat, Anket, Nitel çalışma, Etnografi, Fişlemek.

I. Giriş

Fişleniyor muyuz? Kim hazırladı bu soruları? Sen belki fişlemek için yapmıyorsun ama senin hocan yapıyordur! Hükümet şimdi de öğretmenlerin dinini mi araştırmaya başladı? Dini düşüncelerim sadece beni ilgilendirir! Bu anket anayasal bir suç içermektedir! Bu anketle neyi amaçlıyorsun! Bu anket bir fişleme aracı! Katılımcıların kimliklerini tespit etmek için kritik sorular sorulmuş! Sana akademik hayatında başarılar! Bu soruların akademik bir değeri yok! Bu sorularla tez mi yapılır!

Bu ve benzeri cevaplar, araştırmacı da dahil olmak üzere onlarca akademisyenin alan araştırması yaparken kişisel olarak karşılaştığı tepkilerin sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Bunların yanında, vaktim yok! Kalemim yok! Ben sonra cevaplarım! türünde tepkinin yoğunluğunun azaldığı başka örnekler de bulunmaktadır.

Bu açıdan alan araştırmaları veri toplama aşamalarının en zor basamaklarından birini oluşturmaktadır. İlk zorluk daha araştırmaya başlamadan resmi izin aşamasında kendini göstermektedir. Alana inildiğinde ise karşılaşılan güçlükler artmaktadır. Özellikle din, etnik kimlik ve cinsellik gibi konularda yapılan saha araştırmalarının her aşamasında bu zorluk hissedilmektedir. Bu çalışmalarda izin için resmi otoriteleri ve ankete katılım için hedef kitleyi ikna etmek zorlaşmaktadır. Bu makalede din konusunda alan araştırması yaparken karşılaşılan zorluklar irdelenecektir.

II. Literatür

A. Erken Dönem Alan Araştırmaları

Kişilerin alan araştırmalarına karşı olan tepkilerinin ve olumsuz düşüncelerinin tamamen temelsiz olduğunu iddia edebilir miyiz? Tabi ki hayır. Sosyal bilimlerin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmaya başladığı 18. ve 19. yy.’lardan itibaren alan araştırmalarının bilim tarihine girdiğini görüyoruz. Genellikle kültürel antropoloji altında “Doğu” insanının inanç, kültür ve davranış özelliklerini inceleyen alan araştırmaları ile karşılaşıyoruz. Bu araştırmalar, Batı değerleri üzerinden Doğu’yu anlamaya çalıştığı için görülen gerçeklerle değil de beklentiler ve önyargılar üzerinden çalışmaları tamamladıkları konusunda ağır eleştiriler almıştır. Bu anlamda araştırmaların objektifliği veya en azından araştırma veri ve sonuçlarının sunumunda bu objektifliğin korunup-korunmadığı hep soru işareti olmuştur.

Erken dönemde yapılan alan araştırmalarına karşı oluşan negatif tutumun başını etnografik çalışmaların neden olduğu olumsuz algıların çektiği söylenebilir. 20. yüzyıl ve öncesi etnografik araştırmalar, Doğu kültürünü anlama ve açıklama çabasının yanında (veya belki de sadece) Batı’nın Doğu’yu kolonileştirme hedefinin sosyal altyapısını oluşturacak çalışmalar olarak hizmet vermişlerdir. Bilim dünyasına “nesnel” gerçekler olarak sunulan verilerin, aslında nasıl da “znel” değerlendirmeler içerdiği ancak çok sonraları tartışılmaya başlanmıştır. “teki” olan Doğu’nun yeme-içme, giyim-kuşam adetleri, inançları, siyasal yapıları, kadın-erkek ilişkileri, hatta cinsel yaşamları “otorite” olan Batı tarafından—Doğu’yu anlama çabasının ötesinde—suçlayıcı bir yargılamaya tabi tutulmuştur (Atay, 2016: 11-12).

şarkiyat araştırmalarının oluşturduğu menfi hava da erken dönem çalışmalarının olumsuz örneklerindedir. Batılı araştırmacılar Doğu’yu hem yanlış anlamışlar, hem de Batı’ya karşı yanlış tanıtmışlardır. Edward Said’in (2003: 5) tanımıyla gerçekte var olmayan insan-yapımı bir Doğu tasavvuru oluşmuş, tarihten geleneğe, düşünceden dile varıncaya kadar her alanda bu tasavvur doldurulmuştur. Gerçekte var olmayan bir dş, Batı’ya bir gerçeklik gibi lanse edilmiştir. Oryantalist etki Batılı zihinlere o kadar gcl yerleşmiştir ki, bu çalışmaların

üzerinden bir yüzyıldan fazla süre geçmesine rağmen, oluşan algının yok edilmesi mümkün olmamıştır.

Araştırmacının kendini araştırılardan üstün gördüğü, araştırılanın objeleştirildiği, davranışların arkasındaki tarihi ve kültürel etkilerin göz ardı edildiği, tek-tip ve belli davranış kalıplarının olağan görülüp, onun dışındakilerin yabancılaştırıldığı bir davranış tipinin tezahürlerini gösteren erken dönem araştırmaları, alan araştırmalarına karşı geliştirilen olumsuz bakışın çok da haksız sayılamayacağını göstermektedir. Bu anlamda yine Said'in Oryantalizm'ine bakacak olursak, Oryantalizm çalışmaları var olanı resmederek bilimsel bilgiye katkı sunmaktan ziyade, araştırmacının Doğu ile ilgili hayal dünyasını Batı'ya resmetmesi ile onlarca yıldır içinden çıkılmaz bir yanlışlar yumağı oluşturmuştur (Said, 2003).

Oryantalizm örneği çok geniş ölçekli bir örnek olsa da, sosyal bilimlerde yapılan alan araştırmalarının olumsuz etkilerinin araştırılan bireyler üzerinde genel olarak (katılımcı ile kısıtlı) psikolojik etki bırakabileceği düşünülebilir. Buna karşın, özellikle tıp ve psikoloji alanlarında yapılan uygulamalı araştırmalar çok daha büyük travmatik sonuçlara neden olabilmektedir. Alan araştırması ve uygulamalı araştırma denilince de genel olarak akla ilk gelen olumsuz örnekler bu konularda yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz örneklerin basılı ve görsel medyada yer alması ile araştırmaların ve araştırmacıların gerçek niyetleri daha fazla sorgulanır hale gelmiştir. Bu bilincin oluşabilmesi ise ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır.

B. Etik Kodların Oluşması

Araştırmacıların kötü niyetli olabilecekleri ve dolayısı ile araştırma etiğinin oluşturulması gerekliliği konusu yüksek düzeyde ilk defa II. Dünya savaşıdan sonra gündeme gelebilmiştir. Nazi doktorların toplama kampındaki mahkumlar üzerinde yaptıkları tıbbi deneyler ağır eleştiriye tabi tutulmakla kalmamış, bu doktorlar savaş sonrası mahkemece suçlu bulunmuşlardır. Mahkemenin verdiği karar, Nuremberg İlkeleri'ni oluşturmuştur. Bu ilkelerle insanla ilgili araştırmaların yapılabilmesi belli şartlara bağlanmıştır. Bunlar genel olarak: 1) Deneğin araştırmaya onay vermesi, 2) Tıbbi araştırmalar için araştırmacının hayvanlar üzerinde denenmiş olması, 3) Araştırmadan beklenen faydanın öngörülen riski makul kılması, 4) Sadece nitelikli bilim adamlarının araştırmayı gerçekleştirmesi, 5) Fiziksel ve psikolojik acılara neden olmaması, 6) Sakat bırakıcı bir yaralanma veya ölüm riski olan araştırmalardan kaçınılması (Bankert ve Cooper, 2008) maddeleri altında özetlenebilir.

Nuremberg İlkeleri görece erken bir dönemde ortaya çıkmasına rağmen, araştırma etik kodlarının oluşması ve yaygınlaşması çok hızlı olmamıştır. Bu durumda Nazi Almanyası örneğinin yaygın bir durum olduğunun fark edilememesi ve kötü niyetli araştırmacıların sadece demokratikleşmemiş ve evrensel hukuk değerlerinden uzak bulunan toplumlarda ortaya çıkacağı düşüncesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki ilerleyen yıllar araştırma etiğinin –kanuni veya etik kurallar ile sınırlarının belirlenmediği durumlarda— ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde de ihlal edildiğini göstermiştir.

1960’lı yıllar etik ilkelerin daha fazla önemseneğe başladığı yıllar olmuştur. 1964 yılında Dünya Tıp Birliği *İnsan Denekler Üzerindeki Tıbbi Araştırmalarda Etik İlkeler*’i ele alarak *Helsinki Bildirgesi* ismiyle adlandırılan Nuremberg İlkeleri’nden daha kapsamlı bir metin yayınlamıştır. 1966 yılında Dr. Henry K. Beecher klinik tıp alanında araştırma etiğini ihlal eden ve meşhur araştırmacılar tarafından icra edilen onlarca araştırmayı kamuoyunun dikkatine sunmuştur.

Bu yıllarda, günümüz araştırma etiği derslerinin en belirgin örneklerini teşkil edecek birçok kötü-şöhretli araştırma kamuoyu tarafından fark edilmiştir. Bu örneklerin birçoğu tıp alanında ortaya çıkmış olsa da insan üzerine yapılan araştırmaların—ister tıp, ister sosyal bilimler alanında olsun—temel prensiplerinin aynı olması sebebiyle, araştırma etiği konularının en sık kullanılan örnekleri haline gelmişlerdir. Bunlardan birkaçına bakacak olursak (Bankert ve Cooper, 2008: 5);

1956 yılında, zekâ engelli çocukların barındığı New York’taki bir enstitüde karaciğer iltihabının iyileştirilmesi üzerine test yapan araştırmacılar hasta olmayan çocuk deneklere bilerek orta düzeyde Hepatit virüsü vermişlerdir. Araştırmacılar, yaptıkları araştırmanın doğruluğunu savunurken “bu merkeze gelen çocukların çoğu bir yıl içinde zaten bu virüse maruz kalacaklardı” değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Ebeveynlerin araştırmanın riskleri ve içeriği konusunda tam anlamıyla bilgilendirilmeden kendilerinden izin alındığı anlaşılmıştır. Birçok ebeveynin, araştırmaya izin vermediklerinde çocuklarının okul kayıtlarının yapılmayacağı endişesi ile bu izni verdikleri öğrenilmiştir.

Amerika’nın Texas eyaletinde ücretsiz doğum kontrol hapı arayan göçmen Meksikalılar üzerinde 1971 yılında yapılan bir araştırmada, kadınlar kendi bilgileri olmadan deney ve kontrol grubu olarak iki gruba ayrılmışlardır. Deney grubuna araştırma süresinin yarısı boyunca gerçek doğum kontrol hapı verilirken, geri kalan diğer yarı sürede sadece plasebo (sahte ilaç) verilmiş ve böylece doğum kontrol hapının etkisi ölçülmek istenmiştir. Gerçek doğum kontrol hapı aldığını düşünen ve cinsel yaşamını ona göre sürdüren 76 denekten 10’u bu sürede hamile kalmıştır.

Yine Amerika'da, 1932-71 yılları arasında frengi hastalığının tedavisi için sürdürülen bir araştırmada yüzlerce Amerikalı zenci kullanılmıştır. Omurilikten sıvı alma gibi hastalıkla ilgili olmayan birçok deney, deneklere ücretsiz tedavi gibi sunulmuştur. Penisilin 1928 yılında bulunmuş ve 1940'lı yıllarda frengi hastalığının tedavisinde güvenilirliği ve etkinliği kanıtlanmış olmasına rağmen hastalara uygulanmamış ve bu ilaçla tedavileri sağlanmamıştır. Yaklaşık 30 yıl daha hastalar, farklı ilaç türlerinin etkisini görmek için kobay olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Süreç 1972'de ulusal basında haber oluncaya kadar aynı şekilde devam etmiştir. Bu süreçte hastaların 28'i ölmüş, 100'ü sakat kalmış ve 19 kişi de doğumla bu hastalığa maruz kalmıştır.

Araştırmalardaki olumsuz örnekler sadece tıp alanında görülmemektedir. Tıp alanındaki kadar keskin olmasa da sosyal bilim dallarında da benzer birçok olumsuz tablo tespit edilmiştir. Otoriteye itaat konusunda Yale Üniversitesi'nde Stanley Milgram tarafından 1960'ların başında yürütülen bir çalışmada araştırma konusu olan kişilere çalışmanın hafıza testi ile ilgili olduğu söylenmiş ve testi kaybeden sözde deneklere belli bir voltajda elektrik vermeleri istenmiştir. Her bir yanıştan sonra verilen elektrik voltajının artırılması istenmiştir. Sözde deneklere aslında hiçbir elektrik akımı gitmemesine rağmen bu kişiler kendilerine elektrik gelmiş gibi acı içinde kıvranarak, elektrik verilmesinin durdurulmasını istemişlerdir. Araştırma konusu olan kişilerden %63'ü sözde deneklerin sağlığını düşünüp onları dinleyerek elektrik akımı vermeyi durdurmak yerine, otorite konumunda olan araştırmacıya itaat ederek ölümcül seviyenin üzerinde elektrik akımlarını bile vermeyi kabul etmiştir. Araştırmaya katılanlara aslında bunun bir hafıza testi olmadığı, asıl araştırılanların kendileri olduğu ve ortada bir elektrik akımı olmadığı, eğer olsaydı bu kadar yüksek voltta verilen elektriğin sözde denekleri öldüreceği açıklanınca, araştırma konusu olan denekler psikolojik çöküntü yaşamıştır.

1960'larda Laud Humphreys hazırladığı sosyoloji doktora tezi için umumi tuvaletlerde seks yapan erkekler üzerine araştırma yapmıştır. Humphreys araştırma sırasında gerçek niyetini belirtmeden katılımlı gözlemde bulunmuş ve bu kişilerin güvenini kazanarak onlar için herhangi bir yabancıya veya polisin gelme ihtimaline karşı gözcülük yapmıştır. Yüzlerce kişiyi gözlemledikten sonra bazılarını gizlice takip etmiş, araç plakalarını kaydetmiş ve bir yıl sonra bu kişilerin evlerine bir başka araştırma bahanesi ile giderek haklarında medeni durum ve iş gibi başka bilgiler edinmiştir. Araştırma bu kişilerin yarısından fazlasının evli olduğunu göstermiştir. Seks için umumi tuvalete gelen kişilerin çoğunluğunun iyi eğitilmiş ve çevrelerinde saygın kişiler olduğu ortaya çıkmıştır (Humphreys, 2009[1970]). Özel hayatı ihlal eden araştırma şekli tezin savunulduğu üniversiteden başlamak üzere infiale neden olmuştur.

Bütün bu olumsuz örneklerin yaygınlaşan yazılı-görsel basında yer almasıyla, araştırma etiği kodlarının oluşturulması ve araştırmacıları bağlayıcı hale getirilmesi gündeme gelmiştir.

C. Etik Kurulların Oluşumu: IRB Örneği

Amerika Birleşik Devletleri hukuki olarak akademik araştırmalarda etik kodları oluşturup bunları araştırmacılar için zorunlu hale getiren ilk ülkelerdendir. Frengi hastalarına yapılan uygunsuz deneylerden sonra araştırma etiği konusu daha ciddi ele alınmaya başlanmış ve 1979 yılında Belmont raporu altında toplanmıştır. Bu rapor insan araştırmalarında uyulması gereken 3 temel asgari prensibi belirtmiştir (Bankert ve Cooper, 2008: 9). Bunlar;

a) *İnsana saygı*: Kişilerin özgür iradelerine tam saygı gösterilmelidir. Araştırmalar gönüllülük esasına uygun olmalıdır. Araştırılanın rızası alınmalı ve mahremiyeti ihlal edilmemelidir.

b) *Yararlılık*: Araştırma, her türlü zararı minimize etmeli ve maksimum faydayı hedeflemelidir. Olası tehlike ve zararlar tahmin edilip, kontrol altına alınmalıdır. Öngörülen riskin beklenen faydadan fazla olduğu durumlarda araştırma yasaklanmalıdır.

c) *Adalet*: Kişilere fayda-zarar denkleminde adaletli ve eşitlikçi davranılmalıdır. Korumaya muhtaç kişi ve grupların durumu istismar edilmemelidir.

İlerleyen yıllarda bu prensipler araştırma merkezleri ve üniversiteler nezdinde kurulan inceleme komisyonlarınca (institutional review board, IRB) kontrol edilmişlerdir. Alan araştırması yapmak isteyen kişilerin IRB'nin yaptığı eğitimleri tamamlaması ve eğitim sonunda yapılan testleri en az %80 başarı göstererek geçmesi ve bir sertifika alması gerekmektedir.

Araştırmaya başlamadan önce araştırma önerisi, sorular ve araştırmaya katılacak olanların rızalarının alınacağı ve içerisinde araştırmanın amacı, önemi, süresi, kimlerle yapılacağı, fayda-zarar analizi ve araştırmacının iletişim bilgilerinin olduğu bilgilendirme formları ile araştırma izin formlarının olduğu belgeler bu komisyonlara sunulur. Yapılan araştırmada araştırmaya katılanların kimliklerini açık eden sorular olup-olmadığına, kimliklerin nasıl saklı tutulacağına, yapılan kayıtların 3. kişilerin eline geçmemesi için bilgisayarda dahi olsa nasıl güvenlik altına alınacağına kadar ayrıntılı bir incelemede bulunulur. Detaylı bir inceleme sonucunda araştırmacıya izin verilir veya düzeltme talebinde bulunulabilir. Araştırmanın etik ihlallerine neden olacağı çalışmalar reddedilir. İzin sonrası yapılan ufak düzeltmeler bile tekrar inceleme sürecinden geçirilir.

D. Türkiye’de Etik İlke ve Kurulların Oluşumu

Dünyada araştırma etiği ilkelerinin gündeme gelmeye başladığı 1960’lı yıllarda Türkiye’de de henüz bir araştırma etiği bilincinin oluşmadığı görülmektedir. 1963 yılında bugünkü kısa adı ile TÜBİTAK olan Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu kurulmuştur. TÜBİTAK’ın kurulması hakkındaki 25 maddelik kanunu incelediğimizde, etik konularla ilgili tek maddenin kurumun mallarının çalınması veya zimmete geçirilmesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Araştırma etiği altında değerlendirilebilecek bir madde bulunmamaktadır. Hatta kurum, “yapacağı araştırma ve incelemeler için hiçbir ilmühaber, ruhsatname veya imtiyaz almak zorunda değildir” (Resmi Gazete, Sayı: 11462, Kanun No: 278, 17/7/1963) kanun maddesiyle kendisini sınırlayıcı birçok bürokratik kontrolün de dışında bırakılmıştır.

1981 yılında yürürlüğe giren 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu da araştırma etiği ile ilgili herhangi bir düzenleme getirmemiştir (Resmi Gazete, Sayı: 17506, Kanun No: 2547, 04/11/1981). 1990’lı yıllarda etikle ilgili bazı düzenlemelerin üniversite yönetmeliklerine girdiği görülmektedir (mesela *Marmara Üniversitesi Uygulama ve Araştırma Hastanesi Yönetmeliği*, Resmi Gazete, Sayı: 22430, 11/10/1995). Ama bunların da araştırma etiği ile doğrudan ilgileri bulunmamaktadır.

1990’ların sonlarında, araştırma etik ilkelerinin sadece intihal çerçevesinde anlaşıldığı görülmektedir. Bu konuda 1998 yılında *Yükseköğretim Kurumları Yönetici, Öğretim Elemanı ve Memurları Disiplin Yönetmeliği*’nde yapılan değişiklikle intihal suçu, “Bir başkasının bilimsel eserinin veya çalışmasının tümünü veya bir kısmını kaynak belirtmeden kendi eseri gibi göstermek”, meslekten çıkarılma yaptırımı ile cezalandırılmıştır (Resmi Gazete, Sayı: 23516, 07/11/1998). Disiplin hükümleri çerçevesinde belirlenen zamanaşımı sürelerinin kısa olması pratikte bu hükmün uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca intihal türü ve derecelerinin çok çeşitli olduğu düşünülünce, meslekten çıkarılmanın ölçsüz ve ağır bir cezai yaptırım olduğu değerlendirilmektedir (Ünal, Toprak ve Başpınar, 2012: 6).

Özellikle 2000’li yıllardan sonra üniversite atama ve yükselme kriterlerinin genel olarak yayın sayısı merkezli bir yapıya bürünmesi, özellikle genç akademisyenleri ve akademisyen adayları olan lisansüstü öğrencileri etik ilkeler çerçevesinde yayın yapma ilkesini özümsemeden ve hatta tam öğrenmeden yayın yapma yarışı içine sokmuştur. Doçentlik başvuruları sırasında etik ihlali ile ilgili verilen cezalar, diğer araştırma etiği konuları bir yana, intihalden kaçınma gibi en temel meslek ahlaki ilkesinin bile hala ihlal edildiğini göstermektedir. Her yıl YÖK’e yapılan doçentlik başvurularında intihal ve türevleri ile ilgili ortalama 30 doçent adayına yaptırım uygulanmaktadır (Ruacan, 2009: 43).

Bütün bu anlatılanlara rağmen, etik ilkelerle ilgili bilincin ve düzenlemelerin 2000'lerden günümüze hızlı bir iyileşme gösterdiği belirtilmelidir. 1993 yılında kurulan Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) (Resmi Gazete, Sayı: 21686, Kanun No: 3911, 02/09/1993) bilimsel etiğin öğrenilip yaygınlaştırılması anlamında çaba sarf etse de, TÜBA'nın üniversitelerdeki bilimsel sahtecilik olaylarını soruşturma ve yaptırım uygulama görev ve yetkisi olmadığından bu konudaki çabaları sınırlı kalmıştır. 2000 yılında Üniversiteler Arası Kurul (ÜAK) *Doçentlik Sınav Yönetmeliği*'ne doçent adayları hakkındaki bilimsel sahtecilik iddialarını inceleyecek bir Etik Komisyonu maddesi eklenmesi ve 2001 yılında TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun oluşturulması (Kantarlı, 2002) bilimsel etik konusunun incelenmesini kurumsal hale getirmiştir.

Bu yıllarda etik ilkelere bağlılığın önemi konusunda artan bilinç sadece üniversite ve araştırma merkezleri çevresinde kalmamış, diğer kamu kurum ve kuruluşlarını da kapsamı gerektiği düşünülmüştür. Artan bu bilincin bir sonucu olarak 2004 yılında Başbakanlığa bağlı Kamu Görevlileri Etik Kurulu kurulmuştur (Resmi Gazete, Sayı: 25486, Kanun No: 5176, 08/06/2004). Bu kurul aracılığı ile kamu görevlilerinin uymaları gereken saydamlık, tarafsızlık, dürüstlük, hesap verebilirlik, kamu yararını gözetme gibi etik davranış ilkelerinin kontrolü sağlanmaya çalışılmaktadır. Kamu Görevlileri Etik Kurulu ile Yükseköğretim Kurulu'nun ortak çalışması sonucunda ancak 2014 yılında *Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri* hakkında kapsamlı bir referans metni ortaya çıkarılabilmektedir. Bu genelgedeki etik davranış ilkeleri benzer ifadeler ile TÜBİTAK ve ÜAK yönetmelik ve yönergelerine de girmiştir.

Yapılan bu çalışmalar ile etik ihlallerinin kapsamı genişletilmiş, yurtdışındaki örneklerde gördüğümüz araştırma sırasında yapılabilecek etik ihlaller de artık inceleme konusu haline gelmiştir. Örneğin araştırma konusu olan kişilerin açık rızalarının alınması ve muhtemel zararlar konusunda bilgilendirilmeleri gibi insana saygıyı temel alan prensipler de etik konuların önemli bir parçası haline gelmiştir. Etik ihlallerin hangi durumlarda gerçekleştiğini gösteren konu ile ilgili maddeler şu şekildedir (ÜAK, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi):

Bilimsel bir çalışma kapsamında yapılan anket ve tutum araştırmalarında katılımcıların açık rızasını almadan ya da araştırma bir kurumda yapılacaksa ayrıca kurumun iznini almadan elde edilen verileri yayımlamak.

Araştırma ve deneylerde; hayvanlara ve ekolojik dengeye zarar vermek, çalışmalara başlamadan önce alınması gereken izinleri yetkili birimlerden yazılı olarak almamak, mevzuatın veya Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası

sözleşmelerin ilgili araştırma ve deneylere dair hükümlerine aykırı çalışmalarda bulunmak.

Araştırmacılar veya yetkililerce, yapılan bilimsel araştırma ile ilgili olarak muhtemel zararlı uygulamalar konusunda ilgilileri bilgilendirme ve uyarma yükümlülüğüne uymamak.

Bilimsel çalışmalarda, diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri ve bilgileri, izin verildiği ölçüde ve şekilde kullanmamak, bu bilgilerin gizliliğine riayet etmemek ve korunmasını sağlamamak.

III. Araştırmanın Önemi ve Yöntemi

A. Önem

Bu çalışmanın hedef kitlesinde üç ana grubun bulunduğu ifade edilebilir:

Çalışma, öncelikle alana yeni incek olan genç araştırmacıları alanda karşılaştıkları zorluklar konusunda uyararak, onların alana bilinçli bir şekilde inmelerine yardımcı olacaktır. Bu anlamda çalışma genç araştırmacılar için kendilerini alan araştırmalarının zorluklarına hazırlamaları bakımından önemlidir. Literatürdeki bu eksiklik sebebiyle araştırmacılar kendilerini bekleyen sorunların farkına varmadan sahaya inmektedirler. Bu da hayal kırıklıklarını artırmakta, birçok araştırmanın tamamlanamamasına veya metodolojik olarak sorunlu hale gelmesine neden olmaktadır.

İkinci olarak araştırma, potansiyel bütün katılımcıları saha araştırmaları konusunda bilinçlendirmektedir. Katılımcıların alan araştırmalarına karşı olan bilinç düzeylerinin artması bu araştırmalara karşı olan önyargıları azaltmalarına yardımcı olacak ve araştırmalara katılımı sağlayacak en önemli unsur olan “güven” unsurunu artıracaktır.

Üçüncü olarak bu çalışma, alan araştırmalarına olan inancı artırarak, etik ve izin komisyonlarının sadece etik ilkeler çerçevesinde araştırmalara yaklaşmalarını sağlayacaktır.

B. Yöntem

Alan araştırmalarında karşılaşılan güçlükler çoğu zaman öznel değerlendirmeler içerir. Ama benzer tecrübelerin birçok kişi tarafından yaşanması öznel değerlendirmeleri nesnel gerçekler haline getirmektedir. Öznel bir bakış açısından uzaklaşmak ve alanda karşılaşılan farklı sorunları görebilmek için din sosyolojisi alanında yapılan 100 farklı yüksek lisans ve doktora tezinin incelenmesine karar verilmiştir. 100 sayısının hem okuyucu için yüzdelik dilimleri

takip etme anlamında kolaylık sağlayacağı, hem de bu kadar yüksek sayıda bir tez grubunun incelenmesinin hemen her konuda yapılmış çalışmaya ulaşacağı düşünülmüştür. İncelenecek çalışmalara YÖK tez merkezi üzerinden ulaşılmıştır. Özellikle doktora tezleri olmak üzere bazı tez sahiplerinin üç yıla kadar tezlerine erişimi kısıtladıkları görülmüştür. Bu sebeple geriye doğru üç yıl giderek tez kısıtlamalarının bittiği 2013 yılı ve öncesi tezler araştırma için baz alınmıştır. Din sosyolojisi bilim dalı seçilerek tezler yayın yılı sırasına göre dizilmiş ve tam metnine ulaşılamayan bir tez atlanarak ilk 100 tez incelenmiştir. Son tezin yayın tarihi geriye doğru 2011 yılı olmuştur. Dolayısı ile 2011-2013 yılları arasındaki tezlerin incelendiğini söylemek doğru olacaktır.

100 tezdten 46 tanesinin teorik olarak çalışıldığı görülmüştür. Kalan 54 tez ise saha araştırmasında bulunmuştur. Din sosyolojisi alanında bilgi üretmede alan araştırmalarının önemi düşünülünce bu oranın istenilen seviyede olduğu söylenebilir. Alan araştırması yapılmışsa da, tezlerden 21'i alanda karşılaştığı herhangi bir zorluktan bahsetmemiştir. Bu sebeple araştırmamız geri kalan 33 tezi temel alarak tamamlanmıştır. Alan araştırması yapılan 21 tezde herhangi bir sorundan bahsedilmemiş olmasından yola çıkarak bu kadar yüksek oranda bir araştırma kümesinin hiçbir sorunla karşılaşmadığını söylemek pek mümkün değildir.

Peki bu tezler karşılaştıkları sorunları neden yazmamayı tercih etmişlerdir? Öncelikle birçok öğrenci tez yazarken metodoloji kısmını aynı bölüm öğrencilerince önceden yazılmış tezlere bakarak yazma eğilimi göstermektedir. Bir önceki tezde araştırmanın güçlükleri ile ilgili bir başlık veya anlatım görmeyen öğrenciler bu konunun eklenmesi gereken bir konu olduğunu düşünmemiş olabilirler. Benzer bir durum araştırma sırasında karşılaşılan zorlukları yazan öğrenciler için de ifade edilebilir. Bir örnek vermek gerekirse İğdır Üniversitesi'nde bir danışman öğretim üyesinin iç-göç (YÖK Tez No. 353116) ve toplumsal cinsiyet (YÖK Tez No. 353118) konularını çalışsan iki farklı öğrencisi, intihal denilecek seviyede yaklaşık bir sayfa kelime kelime aynı araştırma sınırlılıklarını yazmıştır.

Araştırma zorluklarını yazmama sebepleri arasında, bu bilgileri gereksiz ayrıntılar ve konudan uzaklaşma olarak düşünmenin etkisi olabilir. Ama bu olasılıkların ötesinde bilinçli olarak bu zorlukların yazılmamış olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Örneğin araştırmacıların birçoğu saha araştırması için basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullandıklarını belirtmektedir. Birçok araştırmada bu yöntem ile seçilen denek sayılarında cinsiyet dağılımının homojen olması beklenir. Teoride bu bilgi ile yola çıkan araştırmacılar, sahada Türkiye gerçeğinin homojen bir oran oluşturmaya yeterince müsait olmadığını çoğu zaman yaşayarak öğrenmektedirler. Örneğin bizim incelediğimiz alan araştırmalarında kadın katılımcı sayısının %25'in altına dahi düştüğü bazı araştırmalar görülmüştür. Bunu dillendirmek yazılan tezi

metodolojik olarak sorunlu hale getirebilir korkusu ile öğrenciler bu sorunları yazmamayı tercih etmekte ve tez jürisi tarafından fark edilmeyeceğini ummaktadır. Dolayısı ile inceleme konusu yaptığımız 33 alan araştırmasının da bir kısmı, karşılaştıkları problemleri açık açık yazmayıp, adeta metnin içerisine yedirmiştir. Bu anlamda yöntem bölümlerinde çelişkiler dikkat çekicidir. Mesela bir doktora tezinde “araştırmamızda elde edilen bulgular söz konusu evren ve örneklem grubuyla sınırlı olup tüm Kocaeli veya Türkiye’ye genellenemez” denildikten sadece iki paragraf sonra “anketlerimin bütün Kocaeli’yi örnekleme gücünü taşıdığını düşünüyorum” (YÖK Tez No. 317409) şeklindeki çelişkili açıklamalar dikkat çekicidir.

IV. Bulgular

A. Alanda Karşılaşılan Zorluklar

Alan araştırmalarında araştırmacı birçok zorluk ile yüzleşmektedir. Bunlar fiziksel, psikolojik, sosyal, siyasi, etik ve dini zorluklar gibi çeşitli alanlarda ortaya çıkmaktadır. Fiziksel zorluklar arasında sıcak-soğuk gibi iklim şartları, ikamet yeri dışındaki araştırmalar için ulaşım/kalma yeri bulma ve bunlarla ilgili masraflar, riskli bölge ve alanlarda araştırma yapma, gidilen ortamdaki sağlık şartları hatta hijyen durumu ile yemek olanakları vb. sayılabilir.

Fiziki şartlar bir dereceye kadar araştırmaya başlamadan tahmin edilerek, alınan önlemlerle kısmen kontrol altına alınabilir. Bunların ötesinde oluşan psikolojik durumu kontrol etmek ise daha zordur. Yabancı bir ortama girmenin getirdiği stres, dışlanma korkusu, araştırmacıya yöneltilen şüpheli bakışlar araştırmacının kontrolü dışında gelişebilir. Araştırma sırasında karşılaşılan tepkiler ve diğer zorluklar moral bozukluğu veya yılgınlık oluşturmaktadır (Coşkun, 2016: 113; Yılmaz, 2016). Travmatik gruplar veya mülteci, yaşlı, hasta, doğal afet mağduru, toplumsal baskı altındaki gruplar gibi dezavantajlı gruplar ile yapılan görüşmeler her zaman için psikolojik yıpranma oluşturur.

Yaşanan psikolojik zorluklara sosyal kanaatler de şekil vermektedir. Toplumsal çevrenin araştırma yapılan gruba bakışı, grubun araştırmacının geldiği sosyal çevreye, etnik ve dini arka plana bakışı ile önyargılar araştırma boyunca önümüze çıkan zorluklardır. Hükümet, istihbarat servisleri, devlet, yabancı unsurlar adına bilgi toplanıyor iddiaları sosyal zorluklar altında sayılabilir. Bütün bunlar araştırmada bir güven ortamının oluşmasını engellemekte ve araştırmaya katılımcı bulmayı ve samimi cevaplar almayı zorlaştırmaktadır.

Bunların yanında araştırma için resmi izinlerin alınması da başlı başına bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Etik komisyonlar siyasi iradede etkilenmekte olup, araştırma izni almayı araştırmacının salt akademik değeri değil, çoğu zaman siyasi erkten bir tepki alıp-almayacağı

endişesi belirlemektedir. Resmi kurumlar üzerine yapılan araştırmalarda izin alma süreci daha da zorlaşmakta, izin alınsa dahi araştırmaya katılacak memurlar bir çekingenlik yaşamaktadır. Devlet kurumlarından istenen resmi istatistik bilgilerine ulaşmak da çoğu zaman mümkün olmamaktadır.

Araştırmanın yürütülmesinde ve paylaşılmasında etik zorluklar da meydana gelmektedir: Elde edilen verilerin tarafsız yorumlanması, gizli verilerin üçüncü kişilerle paylaşılmaması bunların arasında sayılabilir. Özellikle suç grupları ile yapılan araştırmalarda verilerin saklanması zorlaşmaktadır. Polis ve istihbarat teşkilatları bu verilerin kendileri ile paylaşılmasını isteyebilmekte, verilerin paylaşılmaması durumunda yasal yaptırımlara maruz kalılabilmektedir.

Araştırmacıların dini inanç ve düşünceleri de kendilerini alanda zorlayan sebeplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Yılmaz, 2016). Araştırmacıya ikram edilen yiyecek ve içecekler, dini grup araştırmalarında ibadete davet edilme gibi iyi niyetli davranışlar bile araştırmacının dini duygu ve yaşamı ile çelişip kendisini zorlayabilmektedir. Araştırmacı tarafından bunların reddedilmesi durumunda katılımcıyla arasında bir mesafe oluşmakta, araştırmacının samimiyeti sorgulanabilmekte ve ön yargılar sertleşebilmektedir. Öte yandan araştırmacıların kendi aidiyetlerini belirtmeden yaptıkları çalışmalar denek ile gözlemci arasında bir bağ oluşmasını engellemektedir.

Çalışmamızın geri kalan bölümünde, bahsettiğimiz zorlukların alanda nasıl tecrübe edildiği incelediğimiz tezler üzerinden değerlendirilecektir.

1. Resmi izin

Saha araştırması için ilk sorun daha sahaya inmeden başlamaktadır. Konunun seçimi, literatür çalışması, araştırmanın alt başlıklarının belirlenmesi ve soruların hazırlanması gibi aylar süren bir emekten sonra resmi izin prosedürlerinin tamamlanamaması büyük hayal kırıklığı oluşturmakta ve yapılan emeklerin zayi olmasına sebebiyet vermektedir. Bizim bu çalışmamız da aslında bu hayal kırıklığının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bir akademisyen adayı olarak 2005 yılında öğretmenlerin din algıları ile ilgili alan araştırması için (Yılmaz, 2006) teorik çalışmamı tamamladıktan sonra hazırladığım anket sebebiyle resmi izin almaya İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'ne gitmiştim. Görüştüğüm bölüm şefi bu anket çalışmasına izin veremeyiz dedi. Yapacak bir şeyin olmadığını da ekledi. Aylardır yaptığım bütün çalışma beş dakikada heba olmuştu. Başım önde üzgün odadan çıkıp bina dışına doğru giderken geçtiğim kapının önünde şu an ismini bile hatırlamadığım bir kişinin ismi ve üstünde İl Milli Eğitim Müdür Yardımcısı yazıyordu. Binadan ayrılmadan bir ümit buraya da derdimi

anlatayım dedim. Beni kabul eden Müdür Yardımcısı Bey'e aynı dokümanları verip bir yüksek lisans öğrencisi olduğumu, aynı zamanda öğretmen olduğumu ve bu konuda akademik bir çalışma yapmak istediğimi Şef Hanımefendi'ye anlattığım gibi anlattım. Müdür yardımcısı telefonu kaldırıp karşısındaki kişiye bu arkadaşın araştırma isteğini kabul edin dedi. 5 dakikada önce kaybetmiş olduğum 5 aylık birikimimi geri kazanmış olmanın sevinci ile geri giderek Şef'e tekrar belgeleri verdim. İşlemlerimi yaparken Şef sordu: "Erzurumlu muydunuz?" Ben: "Yok, niye sordunuz?" diye cevapladım. Şef: "Müdür Yardımcımız Erzurumlu ya, oradan mı tanıyorsunuz diye sordum. Nereden tanıyordunuz hocayı?" diye ekledi. Ben: "Tanımıyordum. Kapısından geçerken sordum sadece!" diye cevap verdim. Yaşadığım bu örnek, alan araştırmalarında araştırmanın gerekliliğinden çok ikili ilişkilere dayalı olarak ilgili birimlerce araştırmaya izin verildiği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Milli Eğitim ve Valilik onaylarından sonra anket çalışmamızı Türkiye'de ilk ve tek olacak şekilde 12 okulda 300 öğretmen ile gerçekleştirdik. Resmi izin için İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'ne gidene kadar aklımda izin alamama ile ilgili en ufak bir soru işareti bulunmamaktaydı. Çünkü bununla ilgili bir tecrübe okumamıştım. Çalışmayı yine birçok sorunla karşılaşarak tamamladım. Araştırma sırasında psikolojik olarak o kadar çok yıpranmıştım ki, bir daha saha araştırması içeren bir konu çalışmam demiştim.

Aradan 10 yıl geçtikten sonra aynı okullarda yine aynı soruları kullanarak boylamsal bir çalışma yapmak istediğimde, saha araştırmalarına bakışta 10 yılda aslında hiçbir ilerleme kaydedememiş olduğumuzu gördüm. Sayfalarca araştırma önerisi, anket sorularının gözden geçirilip güncelliğini yitirenlerin çıkarılması, boylamsal çalışmanın toplumu anlamadaki önemi hakkındaki açıklamalarım yine resmi izin komisyonuna takıldı. 3 yıldır da bir ilerleme sağlayamadık. 2005 yılında akıllı cep telefonlarının olmadığı, günümüz anlamında bir sosyal medyanın bulunmadığı o günlerde bu izinleri almak biraz daha kolaydı. 'Şimdi dinle ilgili bir ankete izin verirsek, "#ÖğretmenleriFişliyorlar" başlığıyla sosyal medyaya düşeriz' korkusuna sahip inceleme komisyonlarını ikna etmek çok daha zor gibi görünüyor.

İncelediğimiz tezler arasında sadece üç araştırmacı resmi izin konusunda yaşadığı güçlüğü belirtmiştir (Narkeeva, 2011; Novruzova, 2012; Ömek, 2013). Burada belirtmek gerekir ki, araştırmacıların bir kısmı resmi izin alamadığını bilerek gizleme eğilimindedirler. Örneğin resmi bir kurumda saha çalışması yapmış bir öğretim üyesine, benzer bir araştırma yapacağımı belirterek resmi izni nasıl aldığımı sorduğumda, aslında izin al(a)madığımı öğrendim. Kurum sorumlusu "kantinde oturup çalışmanı yap, ama soran olursa seni tanımıyoruz ve izin vermedik" diyerek kendisine resmi izin dışında açık bir kapı bırakmış ve çalışma bu şekilde tamamlanmış. Nitel çalışmalar için kartopu örneklem metodu düşünüldüğünde çalışmanın bu şekilde yapılması metodolojik olarak kabul edilebilir. Fakat

bahsettiğimiz çalışma nicel bir çalışmadır ve 300 kurum personeli ile yapılmıştır. Kantinde gizli gizli yapılan, tanıdık, tanıdığın tanıdığı, onun arkadaşı, bizim oralı, bizim sendikalı, aynı cemaatten şeklinde ulaşılan bir örneklem grubuyla yapılan nicel bir çalışmanın tesadüfi örneklem için beklenen geçerliliğe ulaşabilmesi ve araştırma evrenini temsili mümkün görünmemektedir.

Birçok araştırmacı da resmi izin alamadığı için araştırmasını yarıda bırakarak konu değiştirmek zorunda kalmaktadır. Çalışılan konunun önemi başlığı altında da “önceki çalışma konusuna izin alamadım. Onun için bu konuya döndüm. Bu konunun önemi oradan gelmektedir” yazılamayacağı için, resmi izin sebebi ile yarım bırakılan araştırmalar çoğu zaman fark edilmemektedir.

Bütün bu yaşanan örnekler Türkiye’deki etik kurulların, araştırılanı koruma değil, devleti koruma saikiyle hareket ettiklerini, ya da araştırma konusu uygun ve gerekli olsa da siyaseten ortam buna uygun olmadığı için tedbirli olmayı tercih ettiklerini ortaya koymaktadır.

2. Güven

Fişleniyor muyuz? Saha araştırmaları ile fişleme yapıldığı düşüncesi araştırmacıların en sık karşılaştığı suçlamalardandır. Araştırmacının kişisel olarak tanındığı durumlarda bile bu suçlama ortadan kalkmamakta ve üçüncü şahıslara yönelmektedir. Bu durumda fişlemeyi yapan araştırmacı veya anketör değil, araştırmanın yöneticisi, danışmanı veya sponsorudur. Araştırmacı bu fişlemeye bilinçsiz olarak alet olmaktadır. Hükümet veya siyasi irade bu çalışmalarla profil çıkarmakta ve idari atamalarda bu fişleme sonuçlarını kullanmaktadır.

Birçok araştırmacı bu çeşit ve benzeri suçlamalara maruz kalmaktadır. Katılımcılarda oluşan güvensizliğin temelleri çoğu zaman toplumsal travma dönemlerine dayanmaktadır. Özellikle 40 yaş üstü bireylerde bu korkuya rastlanması 1980’deki darbe tecrübesine maruz kalma ile açıklanabilir (Yılmaz, 2006: 45). Toplumsal travma yaşadığımız dönemler sadece 1980 ve öncesinde kalmamıştır. 28 Şubat post-modern darbesinden 15 Temmuz darbe girişimi ve sonrasına kadar yaşanan her süreç fikir açıklama konusundaki korkuları sürekli olarak tazelemektedir. Çalışmanın teorik kısmında belirttiğimiz araştırmacıların yapmış olduğu etik ihlaller de bunun üzerine eklenince, bu güvensizliğin toplumsal arka planı daha iyi anlaşılabilir. Ama bu güvensizliği de kıracak olan yine akademisyenlerin yapacağı bilimsel çalışmalar ve bu çalışmaların uygulanışı sırasında takip edilmesi gereken etik kodların en ince ayrıntısına varıncaya kadar kurumsal ve akademik camia olarak takip edilmesi ile mümkün olacaktır.

Yaşanılan güvensizlik ortamını sadece akademik camianın ortadan kaldırması da elbette beklenemez. Güvensizlik ortamının oluşmasında toplumsal gerçekliklerin payı göz ardı edilemez. Bunu yine en fazla dini (Zavalsız, 2011; Zafer, 2012; Yılmaz, 2013; Yılmaz, 2016) ve toplumsal azınlık (Menteş, 2011; Novruzova, 2012; Telimen, 2012; Gashi, 2013; Aktürk, 2013; Yılmaz, 2013; Yılmaz, 2016) grupları ile yapılan çalışmalarda görmekteyiz. Ayrıca dezavantajlı gruplar ile yapılan çalışmalarda da güven probleminin yüksek olduğu söylenebilir (Topuz, 2013; Ömek, 2013).

Dini ve toplumsal azınlıklar kendileri ile yapılmak istenen saha çalışmalarına hep mesafeli durmuşlardır. Araştırmacının bir takım referanslarla ve şahsi çabalarla oluşturmaya çalıştığı güven ortamı, en ufak bir yanlışta veya araştırmacının dahli dışında ortaya çıkan güncel siyasi ve toplumsal sorunlarla bozulabilmektedir. Türkiye’de sonradan Hıristiyan olan Müslümanlar üzerine çalışan Sinan Zavalsız yaşadığı tecrübeyi şu şekilde dile getirmektedir:

... farklı kiliselerdeki ayinlere katılarak diğer deneklerle buluştuk. Bu sürede belki de 140–150 kişiyle bizzat tanışmamıza rağmen, kendilerinden çalışmamızda yer almalarını istediğimizde çok sıcak davranmadılar. Daha önce söz verip vazgeçenler, 1 yıl süreyle “bugün, yarın” diyerek bir türlü randevu vermeyenler oldu. Hatta güncel bir konu olması hasebiyle istenen sayıda denegi bulma konusunda da zorlandık. Zira televizyonlarda Hıristiyanlıkla ilgili tartışma programlarında katılımcılardan birinin herhangi bir kiliseden bahsetmesi veya Hıristiyanların bize anlattığı konulardan birine değinmesi, bizim kiliseyle ve dolayısıyla Hıristiyan deneklerle irtibatımızın 4–5 aylığına kesilmesine neden olmuştur (Zavalsız, 2011: 3).

3. Cevapsız Anket ve Sorular

Alanda karşılaşılan en önemli sorunlardan biri de hedef kitleyi araştırmaya katılmaya ikna etmek ve bu iknayı araştırma sonuna kadar sürdürebilmektir (Geçit, 2011; Menteş, 2011; Örnek, 2011; Yıldırım, 2011; Zavalsız, 2011; Ak, 2012; Yıldırım, 2012; Zafer, 2012; Bayer, 2013; Kocar, 2013; Moç, 2013; Topuz, 2013; Ünalın Turan, 2013). Araştırmaya katılımda gönüllülük esastır ve bu durum araştırma etiğinin temelini oluşturur. Dolayısı ile hedef kitleyi ikna etme isteminin bir sınırı vardır. Bunun üzerindeki ısrarlar gönüllük esasını zedeleyici unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Araştırmaya katılmama veya belli soruların boş bırakılmasında güven eksikliği (bkz. Ses Kaydı başlığı) ve araştırmayı önemsememe faktörleri ön plana çıkmaktadır. Birçok insan anket ve mülakatlara katılmayı vakit kaybı olarak görmektedir. Yapılan saha araştırmaları

bilimsel bilgiye katkının yanı sıra, araştırmacıya akademik unvan alma gibi çok kısıtlı da olsa şahsi menfaat sağlamaktadır. Halbuki hedef kitlenin bundan hemen hiçbir çıkarı bulunmamaktadır (dezavantajlı gruplar ile yapılan çalışmalarda verilen hediye kartları gibi cüzi menfaatler hariç). Birçok kişi kimliğinin anonim kalacağı bir çalışmaya vakit ayırmak istememektedir. Kimliğin anonim kalmadığı durumlarda da siyasi ve toplumsal çekinceler ile yanlış anlaşılma korkusu devreye girmektedir. Din söz konusu olduğunda bu çekincelerin arttığı, kimi zaman ideolojik sebeplerle de araştırmaya katılımın düştüğü görülmektedir.

Araştırmacılar alana inilmişken olabildiğince çok veri toplamayı hedeflemektedir. Bu durum anket ve mülakatların süresini artırmaktadır. Buna karşın araştırmaya katılan birçok katılımcı belli bir süre sonra sıkılmakta ve araştırmayı yarım bırakma eğilimi göstermektedir. Başında durulmayan, arkadaş ve akraba eli ile dağıtılan formların dönüş oranı çok düşük kalmaktadır. Hızlı olsun düşüncesi ile anket formlarının dağıtılıp birkaç gün sonra toplanmasının da katılımı çok düşürdüğü ve pratikte işlemediği görülmektedir. Benzer şekilde e-mail vasıtasıyla yapılmak istenen anket çalışmalarında da katılım düşük kalmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra salt özel hayatının ihlal edildiğini düşündüğü için saha çalışmalarına katılmayan kişilerin de olduğu muhakkaktır (Çetin, 2012). Araştırmaya katılmak istediği halde okuma-yazma bilmediği (Geçit, 2011; Ak, 2012) veya göz hastalıkları sebebiyle okuma zorluğu çektiği (Ak, 2012) için katılmayanların da olabileceği görülmüştür.

Katılımı artırmak için birçok araştırmacı sahada deneme yanılma yöntemiyle ikna metotları geliştirmeye çalışmaktadır. Bayer (2012) katılımcıların “araştırma” ifadesine karşı çekimser kaldıklarını bunun yerine kullanılan “ödev” ibaresinin daha ikna edici olduğunu belirtmiştir. Genellikle Batı’da dezavantajlı gruplar ile yapılan çalışmalarda hedef kitleyi ikna için 10-20 dolarlık hediye kartlarının verilmesi çok yaygındır. İncelediğimiz çalışmalar içerisinde bu çeşit bir yöntem başvurulduğu görülmemiştir. Katılımcılarla hemşehrilik bağının kurulmasının bile katılıma ikna hususunda önemli olduğu gözlenmiştir.

4. Ses Kaydı

Güven yetersizliği saha araştırmalarına katılımı ve soruların tam olarak cevaplanmasını engelleyen en önemli neden olarak durmaktadır. Katılımcılara kimliklerinin gizli tutulacağı taahhüdü veriliyor olsa da bu taahhüt hukuki bir zemine oturmamakta, akademik ahlak üzerine kurulmaktadır. Bir araştırmacının akademik ahlaksızlık yapması durumunda katılımcıların onanmaz zararlar görebileceği açıktır. Bu sebeple katılımcılarda hassas konuları cevaplamada bir tedirginlik oluşmaktadır. Katılımcının formu kendi doldurduğu anket

sorularında bu tedirginlik kısmen kontrol altına alınabilse de, mülakatlarda bunu kontrol etmek daha da güçleşmektedir.

Mülakatlarda verinin toplanıp saklanması ve sonra değerlendirme aşamasına getirmek için kodlanmasının en kolay yolu ses kaydı almaktır. Fakat ses kaydı alınması, hassas konu ve sorular gündeme geldiğinde hemen her katılımcıyı tedirgin etmektedir (Zavalsız, 2011; Köroğlu, 2012; Okutan, 2012; Aktürk, 2013; Ünalın Turan, 2013). Kimi katılımcılar ses kaydının alınmasını istememektedir. Veya kadın sığınma evleri (Ömek, 2013) ve hapishaneler (Kenevir, 2015) gibi çalışılan resmî kurumlar güvenlik sebebiyle bunu yasaklamaktadır. Ortalama bir saat süren görüşmeler kayıt altına alınmadığında, katılımcının bütün söyledikleri görüşme sırasında not alınamamakta, dolayısıyla ifadeler katılımcının değil araştırmacının ifadelerine dönmektedir. Çoğu zaman mülakat sırasında alınamayan notlar sonradan yazılmakta ama bunlar da konuşmanın hangi bağlamda söylendiği kısmını kaçırmaktadır. Kayda alınan mülakatların transkripsiyonu sırasında bile katılımcının ne demek istediğini anlamak için kaydın kimi kısımları birkaç defa dinlenmek zorunda kalınmaktadır. Elde ses kaydı varken dahi zor olan bir süreç ses kaydı olmadığında daha da zorlaşmaktadır.

Kimi katılımcılar ses kaydına fiili olarak karşı çıkmasa da verdikleri cevapları seslerinin kaydedildiğinin bilincinde olarak sunmaktadır. Bu da kimi zaman gerçek düşüncelerini ifade etmelerini engellemektedir. Araştırmalarda elde edilen tecrübeler göstermektedir ki ses kaydı alınan katılımcılar, söyledikleri sözlerin araştırmacı tarafından hangi bölümlerinin aktarılacağını bilmediklerinden dolayı sözlerinin bağlamından kopabileceği ve yanlış anlaşılmalara sebebiyet vereceği endişesini taşımaktadır. Bu endişenin kaynaklarından birisi de özellikle medyada servis edilen haberlerle ilgili olarak çoğunlukla siyasiler tarafından “sözlerinin çarpıtıldığı” ile ilgili sıklıkla karşılaşılan haberlerdir. Buna ilaveten, özellikle idari konumu bulunan kişiler ve siyasetçiler toplumda ya da kendilerine bağlı çalışanlar arasında huzursuzluğa ve karmaşaya neden olabileceği endişesiyle verdikleri cevapları kendi düşünceleri öyle olmasa da bu kesimleri memnun edebilecek şekilde vermektedir. Ancak kayıt kapatıldıktan sonra ve yazılmaması koşuluyla bu kişiler gerçek düşüncelerini ifade etmektedir. Bu durum, aynı zamanda bir habercilik terimi haline gelmiş olan “off the record konuşmalar” olarak ifade edilmektedir (Yılmaz, 2013).

5. Resmî Kurumlar Üzerine Araştırma

İmamlar ve öğretmenler gibi resmi kurum personeli üzerine yapılan araştırmalar da araştırmaya katılma ve samimi cevaplar alma adına birçok zorluk barındırmaktadır. Hemen hiçbir kurum idarecisi alan araştırmasına katılmamaktadır. Katılanların da cevaplarının

samimiyeti çok iyi irdelenmelidir. Bu kişilerin cevaplarının yönetimi ve o zamanki siyasi iradeyi memnun edici tarafta yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durumda olumsuz düşüncesi olanların siyasi irade ile ters düşmeme adına katılımı reddetmesinin, olumlu düşüncesi olanların araştırmaya katılmada beis görmemelerinin de etkisi olduğu yadsınamaz. Bu durumun katılımcı kimliğinin gizli tutulup tutulmamasından bağımsız oluşu katılımcı kimliğinin gizli tutulacağına dair verilen sözlerin aslında hemen hiçbir etkisi olmadığını da göstermektedir.

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun "Basına Bilgi veya Demeç Verme" başlıklı 15. maddesine göre "kamu görevleri hakkında basına, haber ajanslarına veya radyo ve televizyon kurumlarına bilgi veya demeç, bakanın yetkili kılacağı görevli, illerde valiler veya yetkili kılacağı görevli tarafından verilebilir" denilmektedir. Bu kanun maddesi bütün devlet memurlarını kendi kurumları ile ilgili fikir beyan etme konusunda bağlayıcı bir durum sergilemektedir. Açıklanan fikrin o zamanki siyasi erk ile uyduğunda bir sorun olmadığı ama ters düşülen durumlarda idari cezalara maruz kalındığı görülmektedir. Bu konularda, idari disiplin cezası verilmesini mahkemelerin de uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Mesela fikir beyan ettiği için kademe durdurma cezası verilen bir öğretmen için Danıştay cezayı yüksek bulmuş ama usulsüz bulmamış ve daha düşük bir ceza verilmesini oy birliği ile karara bağlamıştır (Danıştay 8. Daire, Karar no. 4214, 14/12/1993).

Yapılan saha araştırmalarının sınırlılıklarından bahseden hemen her tez, "araştırmada elde edilen bulgular, anket/mülakat sorularına katılımcıların vermiş oldukları cevapların samimi ve doğru olduğu varsayımıyla sınırlıdır" (Yeniay, 2011) demektedir. Bu durumda, demeç verme ile ilgili memurlara bu kadar ağır yaptırımların var olduğu bir ortamda memurlar üzerine yapılan saha araştırmalarının sonuçlarının ne kadar sağlıklı çıkacağı hep soru işareti olarak kalacaktır. Dolayısı ile bürokratların genel olarak resmi söylem çerçevesinde konuşmaları (Coşkun, 2016: 111) saha araştırmalarının beklenen katkıyı verememesine neden olmaktadır.

6. Kadın Katılımcı Oranı

Araştırma evreninin cinsiyet olarak homojen dağılım gösterdiği araştırmalarda örneklem grubunun da homojen bir dağılım göstermesi beklenir. Halbuki incelediğimiz birçok saha araştırmasında bunun homojen olarak dağılmadığını görüyoruz. Özellikle nicel araştırmaları baz alırsak bu durum metodolojik olarak problemlili sonuçlar doğurmaktadır.

Kadın katılımcıya ulaşmak birçok alanda zorluk içermektedir. İlki araştırmacının cinsiyetinde ortaya çıkmaktadır (Bayer, 2013). Dini ve/veya toplumsal hassasiyetler nedeniyle erkek bir araştırmacı ile baş başa bir anket veya mülakat çalışmasını kabul etmeyecek kadın oranı çok

yüksektir. Uzun mülakatlarda ev ortamını tercih eden birçok kadın katılımcı, anketörün erkek olması sebebi ile bundan uzak durmaktadır. Araştırmacının kadın, katılımcının erkek olduğu durumlarda da daha az yoğunlukta olmak üzere bu soruna yine rastlanmaktadır. Bu durumda çalışmaya ikinci bir anketör eklemenin zorunluluğu oluşmakta, bu durum da maddi külfet ve çalışmada uyum sorunları oluşturmaktadır.

Kadın nüfusundaki okur yazarlık oranının erkeklere nispeten daha düşük olması da bu sorunu ortaya çıkaran nedenlerden biridir. Ayrıca bir toplumsal gerçeklik olarak, eşlerinden izinsiz saha araştırmasına katılmayan kadınlarımız mevcuttur (Kılıç, 2012). Kadının aile sırlarını ifşa ettiği ve aile mahremiyetini ihlal ettiği düşüncesi (Hashimi, 2013) bu baskıyı daha da artırmaktadır.

Bu sebeplerle, incelediğimiz tezlerde kadın katılımcı oranının nispeten homojen olarak dağılmasını beklediğimiz konularda bu oranın %25'in altına dahi düştüğü (Demirkaya, 2012; Gashi, 2013; Yıldırım, 2012), bazı araştırmaların %30 civarında kadın katılımcı oranı ile saha çalışmasını tamamladığı (Bolat, 2013; Örnek, 2011; Zavalı, 2011), birçoğunun da %40 civarında kaldığı görülmektedir (Kocar, 2013; Moç, 2013; Taş, 2011; Vardi, 2012; Zafer, 2012).

7. Resmi Bilgi ve Belgelere Ulaşma

Alan araştırması için resmi izin almanın zorluğuna değinmiştik. Resmi izine gerek olmayan birçok araştırma çeşidi vardır. Bu durumda bürokrasi ile bir sorun yaşanmadan araştırmanın tamamlanacağı düşünülebilir. Fakat bu durumlarda da başka bir sorun daha ortaya çıkmaktadır: Resmi bilgi ve belgelere ulaşma. Akademik araştırmaların olmazsa olmazlarından biri, mümkün olduğunca birincil kaynaklara ulaşmaktır. Bu durumda resmi istatistiki bilgiler kilit rol durumu üstlenir. Araştırmanın bağımsız değişkenlerinin kurulmasında bu bilgiler önemli bir role sahiptir. Fakat hemen hiçbir resmi kurum araştırmacıların bilgi isteklerine olumlu yaklaşmamaktadır. Bu durum araştırmaları sekteye uğratmakta, çalışmanın güvenilirliğini düşürmektedir.

İstenilen bilgilerin çoğu zaman istatistiki bilgiler olduğu ve hatta kurumların kendi internet sitelerinde dahi bulunması gereken "sıradan" bilgiler olduğu düşünülünce bürokrasinin bu ketumluğunu anlamlandırabilmek mümkün değildir.

2003 yılında çıkarılan 4982 sayılı Bilgi Edinme Kanunu (Resmî Gazete, Kanun no. 4982, Sayı no. 25269, 24/11/2003) ile resmi kurumlara kendilerinden istenilen bilgileri devlet sırrı, özel hayatın ihlali vb. konular dışında kalıyorsa 15 iş günü içerisinde istemi bulunana

ivedilikle verme zorunluluğu getirilmiştir. Bu kanunun bilimsel araştırma yapan araştırmacılar için bulunmaz bir nimet olduğu söylenebilir. Süresi içerisinde bilgi verilmemesi durumunda görevi ihmal halinde uyarma, kusur halinde kınama, kasıt halinde ise aylıktan kesme cezası öngörülmüştür (BEHK Madde 29, Yönetmelik Madde 42).

Öngörülen cezai yaptırımlar sebebiyle kanunun ilk yıllarda işlediği ama kurumlara bir müeyyidenin yapılmadığının anlaşılması üzerine bu uygulamadan vazgeçildiği, kanunun kadük hale geldiği görülmektedir. 2009 ve sonrasında YÖK'e bu kanun çerçevesinde yaptığım başvurulara cevap dahi verilmemiş, MEB'e yaptığım başvurularda ise araştırmamı bitirdikten aylar sonra gelen cevapta istenilen bilgilerin verilemeyeceği belirtilmiştir. 2015 yılında Batı Karadeniz illeri üzerine yaptığımız Kalkınma Bakanlığı destekli sosyal analiz incelemesi çerçevesinde Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi'nden istediğim 2007-2015 yılları arasında il dışından üniversiteye gelen öğrenci sayısı gibi sıradan bir istatistik bilgisinin verilmesi bile reddedilmiştir. Bu çalışmayı Kalkınma Bakanlığı adına yaptığımızı, benim de bir öğretim üyesi olduğumu belirtmememe rağmen sonuç değişmemiştir. İstenilen bu basit bilgiye ulaşmak ancak proje ortağı olan Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı adına Kalkınma Bakanlığı tarafından valilikler aracılığı ile tüm resmî kurumlara gönderilen "5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanunun 6. maddesi gereğince kalkınma ajansları görevleri kapsamında gerekli gördüğü bilgileri kurum ve kuruluşlardan istemeye yetkilidir ve kendilerinden bilgi istenilenler bu bilgileri zamanında vermekle yükümlüdür" (Sayı. 44489265-602.04.01-E.1517, 10/04/2015) yazısı ile mümkün olmuştur.

İncelediğimiz tezlerden de din ve dernekleşme üzerine Gaziantep ilinde doktora tez konusu kapsamında araştırma yapan Erkan (2012) bu konu hakkındaki tecrübesini şu şekilde dile getirmiştir:

... Gaziantep'te yıllara göre kurulan din derneklerinin sayılarına, din derneklerinin kuruluş yıllarına dair bilgilere ulaşmak istedik. Bu maksatla Gaziantep Valiliği bünyesinde dernekler masasıyla görüştük. Tüm ısrarlarımıza rağmen maalesef buna dair bilgileri (kendi bilgisayarlarında göstermelerine rağmen) alamadık. Bilgi edinme yasası gereği internet üzerinden gerek İçişleri Bakanlığından gerekse de valilikten bu konuyla ilgili yardımları istenmiş fakat yine de olumlu yanıt alınamamıştır (Erkan, 2012: 95).

8. Gerçeği Öğrenme Korkusu

Toplumun bir arada tutan dini, milli, ahlaki vb. duygular vardır. Toplum bu duyguları ortak değerler olarak sunmakta, genç nesillere aktarmakta ve bu şekilde varlık ve birliğini devam ettirmektedir. Bu düşünce dünyasının toplumun genel geçer kabulü olduğunu düşünürüz ve bunu çoğu zaman gerçek verilerle test etmek istemeyiz. Örneğin kimlik kartlarındaki din hanesi istatistiklerine göre Türkiye'nin %99'u Müslüman görünmektedir. Bunu bir saha araştırması ile test etmek istemeyiz. Türk milleti ahlaklı, yardımsever, dürüst bir millettir. Bunu test etmek istemeyiz çünkü çıkacak sonuçlardan korkarız aslında.

İncelediğimiz tezler arasından çarpıcı bir örnek verelim. Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İhtisas Eğitim Merkezi'nde bulunan 84 kursiyer ile yapılan araştırmaya göre katılımcılardan birinin Allah inancı ile ilgili şüpheleri bulunmaktadır (Yeniay, 2011: 100). Araştırmaya katılanlar müezzinlik, imamlık, vaizlik, murakıplık ve Kuran kursu öğreticiliğinden gelmektedirler. Bu eğitimlerinin sonunda da vaiz veya müftü olarak mesleklerini devam ettireceklerdir. Bu durumdaki bir kişinin Allah inancı ile ilgili “şüphelerim var” demesi oldukça dikkat çekicidir. Diyanet'in “din” anlatan, imamlık yapan, vaaz veren bir personelinin Allah inancıyla ilgili problemi olduğunu duymaktan, hele hele bunun haberleştirilmesinden memnun kalacağı düşünülemez. Bu tip sorunları ortadan kaldırmanın en pratik yolu, sorunu ortaya çıkaracak alan araştırmasına izin vermemek olarak görülmektedir.

9. Riskli Mekan ve Konular

Bazı çalışma alanları yüksek riskler içermektedir. Terör örgütleri ve kaotik bölgeler üzerine yapılan araştırmalar bunların başında gelir. İncelediğimiz tezler arasında Taliban, PKK ve Hizbullah üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bu üç çalışma da riskleri sebebiyle saha araştırmasında bulunmamış, teorik olarak çalışmalarını tamamlamışlardır.

İncelenen tezlerde riskli alan sayılabilecek Dağıstan (Novruzova, 2012) ve Afganistan (Hashimi, 2013) gibi bölgelerde de saha araştırmasının genelde o bölgelerden gelen yabancı öğrenciler tarafından yürütüldüğü görülmüştür. Bununla beraber bir Türk öğrencinin Kuzey Irak bölgesinde saha incelemesi yaptığı görülmektedir (Filiz, 2013).

Bunların yanı sıra görece yeni çalışılan konular da öngörülemez riskler taşıyabilir. Hastalık ve din üzerine yapılan bir çalışmada bulaşıcı hastalıklar ile temas edilmesi yüksek bir risktir (Kaya, 2012).

Kimi araştırmalar da riskli iş kolları üzerine yapılmaktadır. Bunların arasında sayılabilecek taşkömürü maden işçilerinin dini hayatı üzerine katılımlı gözlem yoluyla yapılan saha araştırması da yüksek risk sebebi ile katılımcıları iş sahasında gözlemleyememiş, bunun dışında kalan zaman ve yerlerde araştırma sürdürülmüştür (Ömek, 2011).

10. Zaman

Hem araştırmacı hem de katılımcı için ortak zaman bulunması da büyük zorluklar içermektedir. Özellikle doktora öğrencileri, çoğu zaman da yüksek lisans öğrencileri akademik hayatlarının dışında bir işte de çalışmaktadırlar. Memur olunmayan durumlarda çalışma hayatından izin almak başlı başına bir sorundur. Memurlar için de amirle sorun yaşayan kişiler için bu sorun benzer şekilde var olmaktadır. Bu durum sahada veri toplama zamanını akşam, hafta sonu, yaz tatili gibi kısıtlı zaman dilimlerine sokmaktadır. Tezler için zorunlu bir bitirme süresinin oluşu, teorik tezlere göre alan araştırması içeren tezlere ilave süre verilmemesi de zamandan kaynaklı kaygıları artırmaktadır.

Aksayan randevular ve uzayan görüşmeler hemen her araştırmacının karşılaştığı ortak sorunlardandır. Anket formu ile yapılan çalışmalarda harcanan vakit daha öngörülebilir olmakla birlikte, mülakat tarzı çalışmalarda araştırmacının bunu kontrol edemediğı durumlar ortaya çıkmaktadır. Bir saat sürmesi öngörülen birçok mülakat 2-3 saate uzayabilmektedir. Katılımcılar konudan uzaklaşabilmekte, uzun uzadıya cevaplar verebilmektedir. Bunların sonradan yazıya geçirilip incelenmesi de iş yükünü kat kat artırmaktadır.

Siyasiler ve bürokratlarla yapılan mülakatlarda birçok telefon görüşmesi mülakatı bölmekte, özel kalem müdüründen çay getiren kat görevlisine kadar odaya girip çıkan ve mülakatı bölen onlarca durum yaşanmaktadır (Ünalın Turan, 2013). “Nerede kalmıştık?” sorusu ile mülakata dönülmekte ama açıklanmak istenen birçok mesele bu kesilme ile unutulup kaybolmakta, mülakattan beklenen verim düşmektedir. Randevuya gidildiğinde önemli bir toplantı sebebiyle randevunun iptal olması alışıldık bir durumdur. Görüşme için şehir dışından gelindiğinde bu durumlar daha da yorucu hale gelmektedir.

Randevu talebinin yapıldığı tarih ile randevunun vuku bulduğu tarih arasında kimi zaman aylar geçmektedir (Zavalsız, 2011). Araştırma için o “önemli/kritik” kişiden gelecek cevap beklendiğı için bir başka alternatifin değerlendirilemediğı bu süreç boyunca araştırma beklemekte ve sonuç olarak birkaç randevu için aylarca süre geçirilebilmektedir. Bütün bu süreçler araştırmadan istenilen verimi almayı olumsuz etkilemektedir (Narkeeva, 2011).

11. Mali Kaynak

Saha araştırmaları için harcanan mali kaynak da birçok araştırmacıyı zorlamaktadır (Narkeeva, 2011). Saha araştırması için harcanan süre boyunca gelir getirici başka bir işte çalışmamak mali şartları daha külfetli hale getirmektedir. Sosyal bilimlerde araştırma bursu olanakları kısıtlıdır. Az veya çok her alan araştırması mali külfet getirmektedir. Anket formlarının basılması, mülakat için kayıt cihazı, verileri saklayacak depolama alanı, verileri değerlendirecek software programının satın alınması veya kullanım creti, yapılacak görüşmeler için ulaşım ve konaklama masrafı, özellikle dezavantajlı gruplarda araştırmaya katılımı artırmak için alınan hediye kartları, katılımlı gözlem yapılacak konser, stat, sinema salonu gibi alanlara giriş creti, yurtdişında yapılan çalışmalar için pasaport ve vize creti, anketör tutulmasının zorunlu olduğu durumlarda o kişi/kişiler veya firmaya yapılan ödeme gibi kalemler ilk akla gelen masraf türlerindedir. Çoğu zaman akla gelmese de araştırmayı bir konferansta sunmak veya akademik bir dergide yayınlamanın da yerine göre bir asgari ücret kadar masrafı olmaktadır.

12. İdeolojik Yaklaşım

Din, kimlik ve siyaset üzerine yapılan araştırmalarda bazı katılımcıların ideolojik yaklaşımları araştırmayı güçleştirmektedir. Bu tip araştırmalarda katılımcılar araştırmacının genel olarak tarafsız olduğunu düşünmemekte ve araştırmacının kimliğini ve araştırmanın amacını sorgulamaktadır. Araştırma dini veya kimliği empoze eden bir araç muamelesi görebilmektedir (rnek, 2011; Erol, 2016: 161). Çalışmanın çeşitli ideolojik argümanlara hizmet edeceği düşüncesi oluşmaktadır (Yılmaz 2016). Çalışmaya katılmama (Gashi, 2013), soruları beğenmeme, soruları yanlı bulma, hazırlanan sorular ile o konunun ölçülemeyeceğini iddia etme bu yaklaşımın tipik sonucu olarak tezahür etmektedir (Yıldırım, 2011; Ak, 2012). Araştırmacı ağır bir suçlamaya maruz kaldığı için bu durum kendisini yıpratmaktadır. Araştırma etiği, bu gibi konularda katılımcıya verilebilecek cevapları sınırladığı için ideolojik bir suçlama ile karşılaşma daha yıpratıcı olmaktadır.

Katılımcı bazı sorular sorarak kendince araştırmacının ideolojik kimliğini bulmaya çalışmaktadır. Lisansüstü alışma yapılan enstitü ve lisans okunan faklte bilgilerinden kimlikle ilgili çıkarım yapılamadığında, gidilen lise hatta ilkokul bilgilerinin sorulduğu görülmüştür. Kimileri lisans eğitimi sorusu ile vakit harcamamış “ben de sizi biraz tanıyayım o zaman” açıklaması ile girizgh yaparak direk araştırmacının okuduğu liseyi sormaktadır (Yılmaz, 2013). Ramazan ayında katılımcı veya araştırmacının birinin oruçlu olup diğerinin olmadığı adeta her durumda “araştırmanın zorlukları” başlığı altına yazılabilecek bir durum

yaşanmaktadır. Kimliği tanıma için verilen cevaplarda “imam-hatip”, “ilahiyat”, “oruç” birer anahtar kelimeye dönmektedir. Araştırmacının eğitim aldığı okulların isimlerinin muhafazakâr veya sosyal demokrat kökenli bir isme ait olması, dünyaya geline il ve ilçe katılımcının gözünde araştırmacının (gizlediği) kimliğini ele verir. Seçilen konu, sorulan sorular, kullanılan cümle yapıları, yapılan kısaltmalar, giyim kuşam vb. hemen her ayrıntı katılımcı için bir ipucuna dönüşmektedir. Kimi katılımcıların cevaplardan sonra sallanan kafalarından ve kısılan gözlerinden adeta iç sesleri okunur: “anlamıştım zaten!” Zaten bin bir güçlkle yapılan araştırma, bu suçlamalarla çekilmez bir hale dönüşmeye başlamaktadır.

13. Tarafsızlık, İçeriden veya Dışarıdan Olmak

Her araştırmacının belli bir inancı, dünya görüşü, siyasi ve milli kimliği vardır. Bu kimliklerin araştırmaya etkisi konusunda dikkatli olunmalıdır. Araştırmacı kendi değerlerini araştırmaya yansıtma hususunda azami gayret gösterse de araştırmanın ve araştırmacının katılımcı tarafından bilindiği durumlarda araştırmacı etkisi katılımcılar üzerinde sıfır düzeyine indirilemez. Bu etkiler üzerinde alan araştırmalarında *içeriden* veya *dışarıdan* olmak çok tartışılmıştır. Her iki durumun da getirdiği avantaj ve dezavantajlar bulunmaktadır. Bir araştırmada içeriden olmak, başka bir deyişle araştırılan gruba benzer siyasi, dini veya cinsel tercihleri olmak, grubu daha kolay anlamayı sağlamakta, ayrıntıları yakalamaya imkân vermekte, katılımcılardan daha samimi cevaplar almaya olanak sunmaktadır. Bu avantajlar yanında araştırmanın nesnelliği, grubu zora sokabilecek bazı konuların bilerek gün yüzüne çıkarılmaması, cevapları yönlendirme gibi olası dezavantajlar barındırmaktadır. Dışarıdan olmak ise nesnelliğe katkı sağlamaktadır. Ama bu nesnelğin de yine sorgulanabileceği unutulmamalıdır. Dışarıdan olan kişilerin de belli bir ideolojik kimliği bulunmakta, bu kısma giren araştırmacılar da incelenen konuyu olumsuz şekilde ele alabilmektedir. Dışarıdan olmanın diğer bir avantajı da içeriden olanların duyarsızlaşarak artık göremediği ayrıntıları yakalamaya imkân sağlamasıdır.

Kısaca içeriden veya dışarıdan her araştırmacının katılımcı cevapları üzerinde belli bir etkisi bulunmaktadır. Sosyal bilimlerde birçok alanda içeriden araştırmacıların daha yüksek olduğu söylenebilir. Bu konular arasında din, feminizm, kadın, cinsel tercih, azınlık gibi konular başta gelmektedir. Bu yolla içeriden araştırmacılar kendi gruplarının görünürlüğünü artırmaktadır. Bunun tersine bilinçli olarak bazı fakültelerde belli konuların hiç çalıştırılmaması da bu grupların görünür kılınmasını engelleme olarak düşünülebilir. Akademik olarak bir konuyu çalışmak çoğu kişi tarafından o konunun değerini, önemini, görünürlüğünü vb. artırmak olarak telakki edilmekte, konuyu çalışanların da o görüşlerin bir

temsilcisi olduğu düşünölmektedir. Bu anlamda din sosyolojisi çalışmalarının hemen tamamının ilahiyat fakölteleri altında yapılması sorgulanabilir.

İlahiyat faköltelerinin bünyesinde yapılan din sosyolojisi araştırmaları genel kanaat olarak içeriden araştırmalar olarak değerlendirilmektedir (halbuki ilahiyat fakölteleri resmiyette din konusunu ilmi olarak çalışan faköltelerdir. Bu fakölte öğretim elemanlarının dindar olmalarını gerektiren teorik bir gerçeklik yoktur). Din sosyolojisi saha araştırmalarının kâhir çoğunluğunun ilahiyat fakölteleri bünyesinde yürütölmesi, yapılan çalışmalarda içerden olmanın etki düzeyini artırmaktadır. Dışarıdan yapılan çalışma verisi çok az olduğu için de içeriden olmanın etkisini anlamak için sağlıklı bir karşılaştırma yapma imkânı yoktur. Bu etki çoğu zaman katılımcıların kendilerini olduklarından daha dindar göstermesi şeklinde gerçekleşmektedir:

Araştırmacının da İlahiyat Faköltesi mensubu olması bazı zorluklar beraberinde getirmiştir. Muhatap, zaman zaman kendisinin ne kadar dindar olduğunu açıklamaya çalışmış, özellikle başörtölü olmayanların bir kısmı dindar olduklarını ispat çabasına girmişlerdir. Duymak isteyeceğimi düşündükleri cümleleri kurmaya çalışanlar olmuştur. Yine katılımcıların bazıları kıyafet sınırlarının nasıl olduğu, günlük hayatta nasıl giyindiği sorusu yöneltildiğinde, o gün üzerlerinde olan kıyafetlerin sınırlarından çok daha dini çizgide kıyafetler tarif etmişlerdir (Ünalın Turan, 2013: 4).

14. Travmatik Olaylar

Travma yaşamış kişiler üzerinde yapılan çalışmalar da birçok güçlük içermektedir. Sosyolog ve ilahiyatçıların bu kişilerle yapılan görüşmeler için özel eğitim almamış olmaları, katılımcıların psikolojik yorgunluğunu kestirememeleri araştırma etiğini ihlal edebilecek kadar önemli bir sorundur. şiddet, aile fertlerinin vefatı, büyük maddi kayıp veya yüksek dereceli korku içeren durumlar travmatik olayların en sık göröldüğü durumlardır. Kadına şiddet, toplumsal şiddet, savaş, iltica, deprem, sel, ağır hastalık hali vb. konular üzerine yapılan çalışmalarda yüksek olasılıkla travmatik olaylarla karşılaşılır. Örneğin kadına şiddet üzerine çalışan Ömek tecrübesini şu şekilde dile getirmiştir:

Yaşadıkları şiddetin henüz çok yeni ve etkisinin hala üzerlerinde olması nedeniyle katılımcıların sık sık ağlayarak duraksamaları, konuşmak istememeleri, geçirdikleri travma nedeniyle sağlıklı düşünüp konuşamamaları ya da olayları hatırlayamamaları araştırma açısından diğer bir sınırlılıktır (Ömek, 2013: 6).

Benzer şekilde Bayer (2013) bireylerin yaşadıkları şiddeti unutmama isteklerinin, başkalarıyla paylaşamayacak kadar utanmalarının ve sorunsuz bir aile görünümü verme isteklerinin araştırmasını sınırlandığını belirtmektedir.

Cezaevlerinde yapılan alan araştırmaları araştırmacılar için daha ağır psikolojik durumlar oluşturmaktadır. Katılımcı ile kendini içselleştiren araştırmacı katılımcı mahkûma yardım edememenin üzüntüsünü yaşayabilmekte ve katılımcıların ağlama krizleri rüyalarına varıncaya kadar günlerce kendisini etkileyebilmektedir (Kulak Gökçe, 2016: 97).

15. Manevi ortam

Din konusunda yapılan alan araştırmalarının bir zor yanı da araştırmaların çoğu zaman ibadethane gibi dini mekân ve çevrelerde gerçekleşmesidir. Araştırma yapılan mekâna ibadet için gelen bireyler ibadet sırasında gözlendiklerinde ibadetten beklendikleri huzuru alamamakta ve araştırmacıyı eleştirmektedirler (Ak, 2012; Yılmaz, 2016). Araştırmacı belli kıyafet normlarına uymak zorunda kalmaktadır. Kimi zaman araştırmacılar dans ve dua şeklinde yapılan ibadetlere davet edilmekte ve kendilerine yiyecek-içecek ikram edilebilmektedir. Bu davetlere icabet etmek araştırmacının dini düşünceleri açısından sorunlu bir hal alabilmekte, icabet etmemek katılımcıları kırmaktadır (Yılmaz, 2016).

V. Sonuç

Çalışmamız alan araştırmalarında araştırmacının karşılaştığı birçok zorluğa değinmiştir. Bunlar fiziksel, psikolojik, sosyal, siyasi, etik ve dini zorluklar gibi çok çeşitli alanlarda ortaya çıkmaktadır. İncelememiz bu zorluklar arasında araştırmayı temel olarak etkileyen sorunun güven ekseni etrafında şekillendiğini göstermiştir. Birçok zorluk farklı isimlerle karşımıza çıksa da bu zorlukların temellerinin araştırmaya ve araştırmacıya güven duymamaya dayandığı görülmüştür. Katılımcıların birçoğunun kimliklerinin gizli kalacağına inanmadıkları anlaşılmaktadır. Kimliğinin gizli kalmayacağını düşünen birçok kişi araştırmaya katılmamaktadır. Katılanların da bu şüphesinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Birçok kişi kendilerince hassas gördükleri sorulara cevap vermeme, ses kaydının alınmasını istememe eğilimindedir. Resmî kurumlar üzerinde ve özellikle memurlarla yapılan çalışmalarda bu hassasiyet zirve yapmaktadır. Çalışmalar ideolojik yaklaşıma muhatap olmakta, bir fişleme aracı olarak görülmektedir.

Katılımcılardaki güven problemini aşamayan araştırmaların metodolojik olarak ölçüm geçerliliği ve güvenilirliği sorunlu hale gelmektedir. Özellikle din alanında yapılan araştırmalarda siyasi iradeden veya toplumsal baskıdan çekinildiği için araştırmaya katılmama

veya belli soruları cevaplamama araştırmaların farkında olmadan yüksek sistematik hata ile tamamlanmasına neden olmaktadır.

Güven unsurunu artırmak kısa vadede kolay gözükmemektedir. Araştırmalara karşı olan güvensizliğin tamamen temelsiz olduğu da iddia edilemez. Etik kural ve kurulların tarihi gelişimini anlattığımız bölüm ortaya koymaktadır ki 2000’li yıllara gelinceye kadar birçok araştırma, etik ihlalde bulunmuştur. 2000’li yıllardan günümüze araştırma etiğinin sınırları daha net çizilmekte, araştırmacılar daha sıkı kontrole tabi tutulmaktadır. Araştırmaya olan güven unsurunu artırabilmenin en pratik yolu etik kural ve kurulların hatasız çalışmalarıdır. Araştırma etiğinin çok sıkı kurallara bağlı olduğunu gören potansiyel katılımcılar kimlik ihlali korkularını da zamanla yenecekler ve gelecek çalışmalara katılma konusunda daha istekli olacaklardır. Bu durumun gerçekleşmesi etik kurulların en doğru şekilde işlemesine bağlıdır. Etik kurulların düzgün işlemesi de kendilerine verilecek bağımsızlık ile mümkün olabilir. Türkiye’deki etik kurullar, araştırılan kişileri değil, devleti koruma iç güdüsü ile işlev görme eğilimi göstermektedir. Halbuki etik kurullar herhangi bir idari veya siyasi tasarrufun korkusu olmadan araştırmaya katılacak olanları merkeze alarak araştırma önerilerini sadece etik ilkeler çerçevesinde değerlendirebilmelidirler. Katılımcılarda oluşturulacak güven unsurunun ilk basamağı, etik komisyonlarının saha araştırmalarının önemine ve niyetine olan inançları ile başlar.

References / Kaynakça

- Ak, Muammer (2012). *Ziyaret Fenomeni Çerçevesinde Türk Popüler Dindarlığı: Aziz Mahmut Hüdayi Türbesi Örneği*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aktürk, Hamit (2013). *Toplumsal Değişme ve Alevi Dernekleri—Adıyaman Örneği*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- Atay, Tayfun (2016). Sunu. Rabia Harmanşah ve Z. Nilüfer Nahya içinde (ed.), *Etnografik Hikayeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* (9-15). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bankert, Elizabeth & Cooper, Jeffrey A. (2008). Chapter 1: History and Ethical Principles, in *Human Subjects Research in Social and Behavioral Sciences*. Miami: University of Miami CITI Program.
- Bayer, Ali (2013). *Değişen Toplumsal Yapıda Aile: Eşler Arası Şiddet ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)*. Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Bolat, Gökhan (2013). *Türkiye’de İç Göç ve Din (İstanbul/Esenyurt/Kıraç Beldesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Coşkun, Emel (2016). Bunların Gerçekten Olduğuna İnanıyor musunuz?: Araştırma Etiğine Dair Yukarıdan Notlar. Rabia Harmanşah ve Z. Nilüfer Nahya içinde (ed.), *Etnografik Hikayeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* (103-117). İstanbul: Metis Yayınları.

Çetin, Ensar (2012). *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Demirkaya, Reyhan (2012). *Sosyal ve Dini Yaşam Açısından Osmancık Aleviliği*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erkan, Erol (2012). *Dernekleşme ve Din—Gaziantep Örneği*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Erol, Su (2016). Sıkıntılar, Yüzleşmeler, Tanışmalar: İstanbul Süryani Kadim Cemaati’ni Anlama Süreci. Rabia Harmanşah ve Z. Nilüfer Nahya içinde (ed.), *Etnografik Hikayeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* (151-166). İstanbul: Metis Yayınları.

Filiz, İkrâm (2013). *Kuzey Irak’ta Sünni Şia İkileminde Gelişen Dini Gruplar ve Hareketler (Komeleyi İslami Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

Gashi, Feim (2013). *Kosovalı Aydınların Din Anlayışı*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Geçit, Bilal (2011). *Bir Batı Anadolu Kasabasında Dini Hayat—Köprübaşı Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Hashimi, Sayed Mobin (2013). *Afganistan’da Kadınların Sosyo-Kültürel ve Dini Durumu (Cüzcan Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Hornblum, Allen M. (2013). *NYC’s Forgotten Cancer Scandal*. New York Post.
<http://nypost.com/2013/12/28/nycs-forgotten-cancer-scandal/>

Humphreys, Laud (2009). *Tearoom Trade: Impersonal Sex in Public Places, Enlarged Edition with Retrospect on Ethical Issues*. New Brunswick: Aldine Transaction.

Kantarlı, Kayhan (2002). YÖK Düzeninde Bilimsel Etik Anlayışı. *Üniversite ve Toplum*, 2(3), 1-5.
<http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=89>

Kaya, İrfan (2012). *Kültür, Sağlık ve Din: Gürün (Sivas) ve Çevre Köylerinde Sağlık-Hastalık Kültürü Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Kenevir, Fatma (2015). *Kadın Mahkumlarda Suç ve Din Anlayışı*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kılıç, Mine (2012). *Siirt’te Kadının Dini ve Sosyal Konumu*. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kocar, Hasan (2013). *Iğdır İli’nde İç Göç ve Gecekondulaşmanın Dindarlık ve Dini Hayata Tesiri*. Yüksek Lisans Tezi. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır.

Köroğlu, Muhammet Ali (2012). *Özerk Kamusal Alanların Oluşmasında Dinin Rolü (Konya'daki Finans Kuruluşları Örneği)*. Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kulak Gökçe, Sanem (2016). İçeriden Ses Var: Kadın Kapalı Cezaevi Hikayeleri. Rabia Harmanşah ve Z. Nilüfer Nahya içinde (ed.), *Etnografik Hikayeler: Türkiye'de Alan Araştırması Deneyimleri* (86-102). İstanbul: Metis Yayınları.

Menteş, Fırat (2011). *Bulgaristan Türklerinin Dini Eğilimleri ve Sorunları (1989-1990'da Lüleburgaz'a Yerleşenler Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Moç, Suzan (2013). *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet Algısının Oluşmasında Geleneksel Kimliğin Rolü (Iğdır Üniversitesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır.

Narkeeva, Meerim (2011). *Günümüz Kırgızistan'ında İslami Kuruluşların Faaliyetleri ve Toplumsal Sonuçları (Bişkek Örneği)*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Novruzova, Gülreyhan (2012). *Halk Dindarlığı Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması—Derbent (Dağıstan Örneği)*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Okutan, Birsen Banu (2012). *Türkiye'de Popüler Kültür ve Din İlişkisi: Kadın Üzerine Bir Araştırma (İstanbul Örneği)*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ömek, Fatih (2011). *Taşkömürü Maden İşçilerinde Dini Hayat (Zonguldak Kozlu Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ömek, Hatice (2013). *Kadına Yönelik Şiddet ve Din İlişkisine Sosyolojik Bir Yaklaşım (Ankara'daki Kadın Sığınmaevleri Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Örnek, Servet (2011). *Göç ve Din*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ruacan, Şevket (2009). Türkiye'de Bir Etik Serüveni: Doçentlik Sınavı Etik Komisyonu. *Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık: Türk Tıp Dizini*. <http://uvt.ulakbim.gov.tr/tip/sempozyum7/ruacan.pdf>

Said, Edward (2003). *Orientalism*. London: Penguin Books.

Taş, Mustafa (2011). *Bozkır'da Sosyal ve Dini Hayat*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Telimen, Muzaffer (2012). *Alevi Gençliği ve Ateizm (İstanbul ve Tunceli Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Topuz, Arif (2013). *Kadına Karşı Şiddete Dinin Pozitif ve Negatif Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.

Ünal, Mehmet; Metin Toprak ve Veysel Başpınar (2012). Bilim Etiğine Aykırı Davranışlar ve Yapıtlar: Sosyal ve Beşeri Bilimler İçin Bir Çerçeve Önerisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(3), 1-27.

Ünal Turan, Sümeyra (2013). *Çalışma Hayatının Dindar Kadının Dini Anlayış ve Uygulamalarına Etkisi Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

- Vardi, Recep (2012). *İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yeniay, Halil İbrahim (2011). *Dini-Sosyal Bir Kurum Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezleri Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması (Kayseri Eğitim Merkezi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Yıldırım, Mustafa (2012). *Şehir(li)leşme ve Din: Kocaeli Örneği*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldırım, Yusuf (2011). *23. Dönem Milletvekillerinin Laiklik Algısı*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yılmaz, Selman (2006). *İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Din Algılarının Sosyolojik Tahlili: İstanbul—Bahçelievler Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, Selman (2013). *State, Politics, and Religion: Effects of Political and Social Change on the Relationship between State and Religion in Turkey, 2002-2012*. Dissertation. University of Pittsburgh, Pittsburgh.
- Yılmaz, Selman (2015). Eğitim. Sinan Yılmaz içinde (ed.), *Bartın İli Sosyal Analiz Göstergeleri* (37-60). Kalkınma Bakanlığı Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, Zonguldak.
- Yılmaz, Selman (2015). Eğitim. Sinan Yılmaz içinde (ed.), *Karabük İli Sosyal Analiz Göstergeleri* (33-66). Kalkınma Bakanlığı Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, Zonguldak.
- Yılmaz, Selman (2015). Eğitim. Sinan Yılmaz içinde (ed.), *Zonguldak İli Sosyal Analiz Göstergeleri* (37-71). Kalkınma Bakanlığı Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, Zonguldak.
- Yılmaz, Selman (2016). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İnanç Gruplarına Bakışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57(1), 103-144.
- Yılmaz, Sinan (2012). *Türkiye’de Ailenin Dönüşümü*. Ankara: Divankitap.
- YÖK (2015). *Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri*. <http://www.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/6/2015/01/etik-davran%C4%B1%C5%9F-ilkeleri.pdf>
- Zafer, Cem (2012). *Mardin Yöresi Süryanilerinde Dini ve Sosyal Hayat*. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Zavalsız, Y. Sinan (2011). *Türkiye’de Hıristiyan Olan Müslümanlar: Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma (1990-2010)*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.